

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Νομισματικοί θησαυροί των μέσων χρόνων από τη Θήβα

Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1215](https://doi.org/10.12681/dchae.1215)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ Μ. (1999). Νομισματικοί θησαυροί των μέσων χρόνων από τη Θήβα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 275–284. <https://doi.org/10.12681/dchae.1215>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νομισματικοί θησαυροί των μέσων χρόνων από τη
Θήβα

Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 275-284

ΑΘΗΝΑ 1999

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΘΗΒΑ*

Σε πρόσφατες δημοσιεύσεις έχουν σχολιασθεί και ενταχθεί στον ιστορικό ιστό της Βοιωτίας μεμονωμένα κυρίως νομίσματα από αντιπροσωπευτικές θέσεις της Θήβας, όπου η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποιεί ανασκαφική έρευνα¹ από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την Αγία Τριάδα (Α.Τ.)², περιοχή έξω από την Καδμεία, που έφερε στο φως υλικό από τον 9ο-10ο έως το 14ο αιώνα, και για το Πολιτιστικό Κέντρο (Π.Κ.)³, θέση μέσα στην ακρόπολη, που έδωσε διευρυμένο χρονολογικά υλικό, από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους έως τις παραμονές της Άλωσης. Παράλληλα έχουν δοθεί στοιχεία και για άλλες ακόμα θέσεις-οικόπεδα⁴, τόσο μέσα στην Καδμεία, αλλά και στις παρυφές της, με σύνθεση απόλυτα συμβατή με των δύο πρώτων περιπτώσεων.

Η εξέταση του νομισματικού αυτού υλικού παρέχει τη δυνατότητα στον μελετητή, με την παρουσία ή την εύγλωττη απουσία νομισμάτων, να αποτυπώσει σε αδρές γραμμές την ιστορική διαδρομή του αστικού αυτού κέντρου στο νοτιοελλαδικό χώρο, θέμα άλλωστε που απασχολεί ευρύτερα τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Η παρούσα συμμετοχή αφορά στην κατάθεση στοιχεί-

ων, σε επίπεδο μικρών συνόλων νομισμάτων (θησαυρών) που πρόσφατα ήρθαν στο φως, σχετικά με τη νομισματική διακίνηση στη Θήβα κατά το 10ο έως το 12ο αιώνα. Ειδικότερα, εκτός από μία περίπτωση, της εποχής των Κομνηνών, τα υπόλοιπα σύνολα αναφέρονται στην εποχή των Μακεδόνων, κυρίως των ύστερων, και των Δουκών, και είναι τα πρώτα που ήρθαν στο φως, και μάλιστα μαζικά, από τις ανασκαφές της 1ης ΕΒΑ. Επειδή μάλιστα περιλαμβάνουν χάλκινα νομίσματα, παρέχουν τη δυνατότητα της άμεσης αποτύπωσης των συναλλαγών και γενικά της καθημερινής ζωής στη Θήβα, συνθήκη που δεν πληρούν συνήθως οι θησαυροί με νομίσματα από πολύτιμα μέταλλα, γιατί τα ασημένια και κυρίως τα χρυσά νομίσματα οι χρήστες προτιμούσαν να τα αποθησαυρίζουν, συχνά για σειρά ετών, και να μη τα διακινούν⁵.

Κρίθηκε επομένως αξιοποιήσιμη η μαρτυρία τους και σκόπιμη η παράθεση των συνόλων αυτών από χάλκινα νομίσματα γιατί, παράλληλα με τα μεμονωμένα νομίσματα, εμπλουτίζουν τη γνώση και ενισχύουν την άποψη σχετικά με τη Βοιωτία, όπως αυτή έχει τελευταία ήδη διαγραφεί. Και εδώ είναι επιβεβλημένο να κατατεθεί, ως προεξαγγελτική παράθεση, ότι η εικόνα της Θή-

* Η παρούσα συμμετοχή – τιμητική πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής, την οποία και ευχαριστώ από αυτή τη θέση – αποτελεί μικρή προσφορά στον καθηγητή μου Δημήτριο Ι. Πάλλα για τα οράματα και την εμπνευση, για τους «δρόμους» που άνοιξε σε μας τους δευτεροετείς φοιτητές του 1966-67 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η φωτογράφιση οφείλεται στο φωτογράφο της 1ης ΕΒΑ Κ. Ξενικάκη τον ευχαριστώ για τη συνεργασία του.

1. Ευχαριστίες απευθύνονται από τη θέση αυτή στη συνάδελφο Χαρ. Κοιλιάκου, υπεύθυνη των ανασκαφών στη Βοιωτία, για τη μακροχρόνια άριστη συνεργασία, καθώς και στον Γ. Τουράτσογλου, Προϊστάμενο του Νομισματικού Μουσείου, για τις διευκολύνσεις κατά τη διάρκεια της μελέτης.

2. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα: 10ος-14ος αιώνας. Η νομισματική μαρτυρία από την Αγία Τριάδα, *Σύμμεικτα* 11 (1997), σ. 113-150 (στο εξής: Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, Α.Τ.).

3. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα: 6ος-15ος αιώνας. Η νομισματική

μαρτυρία από το Πολιτιστικό Κέντρο, *Γ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Σεπτ. 1996, Σύμμεικτα* 12 (1998), σ. 140-170 (στο εξής: Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, Π.Κ.).

4. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα 1993. Νομίσματα των μέσων χρόνων, Οικόπεδα Δικαστικού Μεγάρου, Αγίου Νικολάου (παλαιά σφαιρεία), Γκόγκου, *ΑΔ* 48 (1993), *Χρονικά*, σ. 83-85 (στο εξής: Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα 1993). Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα 1994. Νομίσματα. Οικόπεδα Νερούτσου και Καραμαγκιώλη και Αλιάρτος 1994: Νομίσματα Φραγκοκρατίας, *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, υπό εκτύπωση (στο εξής: Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα-Αλιάρτος 1994). Βλ. και Χαρ. Κοιλιάκου, Νομός Βοιωτίας, Θήβα, *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, σ. 72-83.

5. Από παράδειγμα της συγκρότησης θησαυρών χρυσών νομισμάτων αποτελεί ο θησαυρός Χαλκίδα 1851 (βλ. παρακάτω υποσημ. 17), με δώδεκα χρυσές κοπές του Κωνσταντίνου Ι' (1059-1067) και του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180). Είναι εμφανής η απόσταση ενός αιώνα που χωρίζει τα νομίσματα των δύο αυτοκρατόρων.

βας διαχρονικά και σε γενικές γραμμές είναι ανάλογη με αυτή που διαγράφεται και σε άλλα αστικά κέντρα του νοτιοελλαδικού χώρου και όχι μόνο⁶.

Συγκεκριμένα το ενδιαφέρον εστιάζεται σε δύο θέσεις από την περιφέρεια της Καδμείας, οι οποίες, σύμφωνα με την ανασκαφέα φαίνεται ότι λειτούργησαν ως εργαστηριακοί χώροι, ίσως βαφής ο πρώτος και υδρόμυλος ο δεύτερος. Πρόκειται για το οικόπεδο Βενιζέλου (ανασκαφή 1994-1996) στις βόρειες παρυφές της ακρόπολης, στο Πυρί⁷, και το οικόπεδο Σταμίδα (ανασκαφή 1997) στα ανατολικά της ακρόπολης, στην περιοχή Ταμπούρι-Ρούκι⁸.

Έτσι ανάμεσα στα άφθονα μεμονωμένα νομίσματα από τα δύο αυτά οικόπεδα, τα παλαιότερα από τα οποία αναφέρονται στους πρώτους Μακεδόνες, εντοπίστηκαν τα εξής μικρά σύνολα-θησαυροί:

Κατάλογος θησαυρών

Οικόπεδα Βενιζέλου (Β) και Σταμίδα (Σ)

1. Σ.Ι - Θήβα 1997 (τομή 3, ΟΜ 14)

1. Βασίλειος Α'. *DOC*⁹ class 2, 868-870 (N15).
- 2-4. Ρωμανός Α'. *DOC* class 4, 931-944 (N14, N15, N16) (Εικ. 1, αριθ. 1).

2. Β.Ι - Θήβα 1995 (τομή VII, ΟΜ 33)

- 1-2. Φόλλεις ανώνυμες, Α2, ποικιλία 2, 976-1030/35 (N50, N53).
3. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 4 ή 5, 976-1030/35 (N54) (Εικ. 1, αριθ. 3).
4. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 8, 976-1030/35 (N51).
5. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 8(;), 976-1030/35 (N55).
6. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 24α ή 39-40b, 976-

1030/35 (N52).

7. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία φθααρμ., 976-1030/35 (N56).

3. Β.ΙΙ - Θήβα 1994 (τομή ΙΙ, ΟΜ 7)

1. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 8, 976-1030/35 (N7α).
2. Φόλλεις ανώνυμη, Α, ποικιλία 29 ή 41, 976-1030/35 (N8).
3. Φόλλεις ανώνυμη, Β, 1030/35-1042 (N20) (Εικ. 1, αριθ. 4).

4. Σ.ΙΙ - Θήβα 1997 (τομή 2, ΟΜ 26)

1. Φόλλεις ανώνυμη, C, 1042-1050.
- 2-3. Φόλλεις ανώνυμες, D, 1050-1060 (Εικ. 1, αριθ. 5).
4. Φόλλεις Κωνσταντίνου Ι', 1059-1067.

5. Β.ΙΙΙ - Θήβα 1994 (τομή VI, ΟΜ 22)

1. Φόλλεις ανώνυμη, Η, 1070-1075 (N27).
2. Φόλλεις ανώνυμη, Ι, 1075-1080 (N26).

6. Β.ΙV - Θήβα 1995 (τομή VII, ΟΜ 32)

1. Φόλλεις Κωνσταντίνου Ζ', class 6, c. 950-959, (N46).
2. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 4 ή 5, 976-1030/35 (N45).
3. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 9, 976-1030/35 (N44).
4. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία φθααρμ., 976-1030/35 (N47).
5. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία φθααρμ., 976-1030/35 (N48).
6. Φόλλεις ανώνυμη, Ι, 1075-1080 (N43).
7. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N41).
8. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N49).

7. Β.V - Θήβα 1994 (τομή Ι, ΟΜ 2)

1. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 2, 976-1030/35 (N2).
2. Φόλλεις ανώνυμη, Α2, ποικιλία 4, 976-1030/35 (N4).
3. Φόλλεις ανώνυμη, Η, 1070-1075 (N1) (Εικ. 2, αριθ. 7).
4. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N3).
5. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N5).

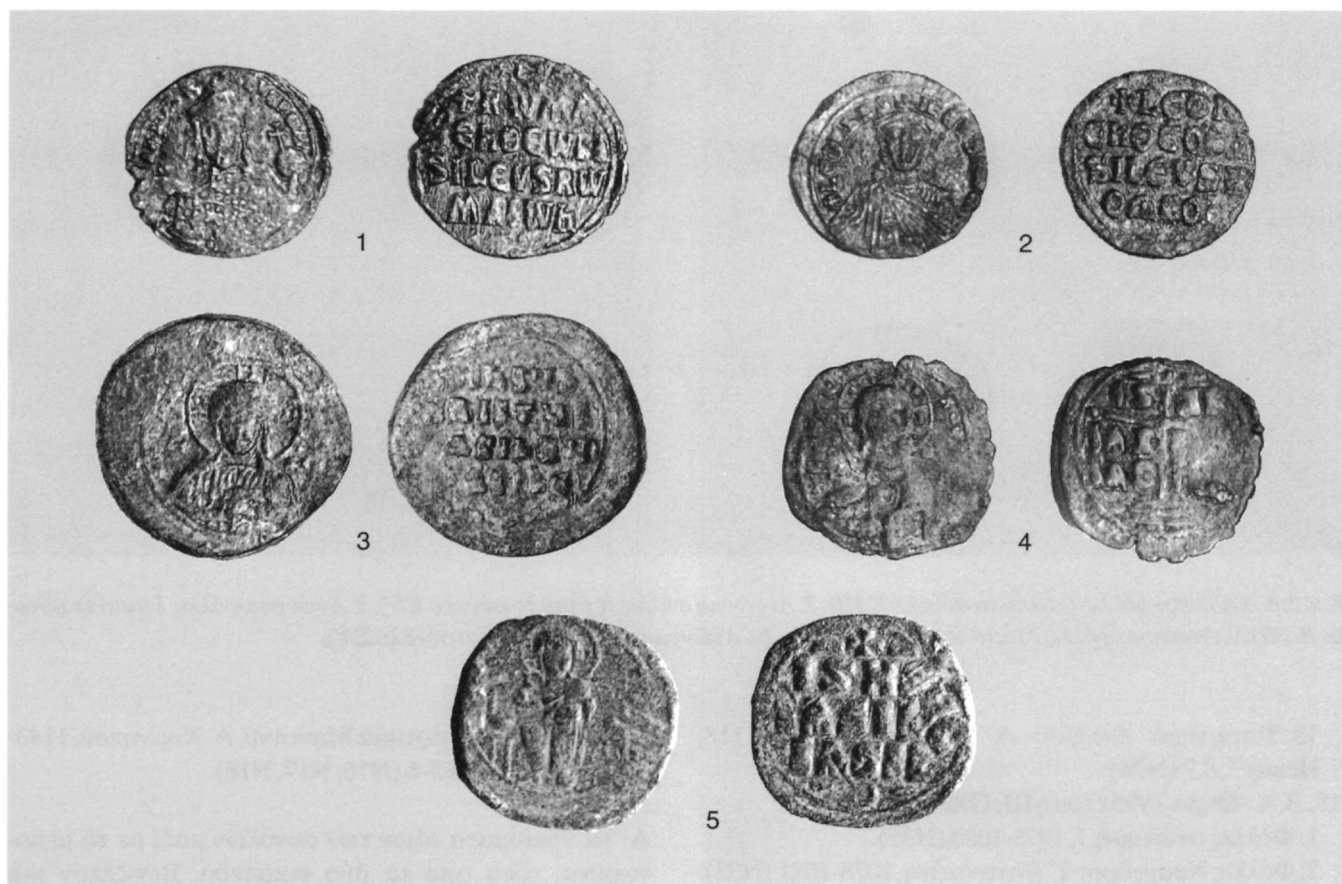
6. Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Η. Τσούρτη, Μακεδονική Ρεντίνα: Η νομισματική μαρτυρία 1976-1996, Β' Επιστημονική Συνάντηση, Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Θεσσαλονίκη, 15-17 Μαΐου 1998, Πρακτικά, Οβολός (περιοδική έκδοση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου) (υπό εκτύπωση).

7. Βλ. Χ. Κοιλάκου, Η βυζαντινή Θήβα από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα. Η συμβολή των ανασκαφών, Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 28-29.

8. Το οικόπεδο Σταμίδα, αν και περιορισμένης έκτασης, συγκεντρώνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το νομισματικό υλικό. Έφερε στο φως περίπου 250 νομίσματα. Η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε μόλις το φθινόπωρο του 1997 και δυστυχώς ήταν πρακτικώς ακατόρθωτο να περατωθεί ο καθαρισμός και η συντήρησή

τους και να γίνει, στη συνέχεια, επεξεργασία και μελέτη των νομισμάτων, τα οποία στο σύνολό τους είναι κακής διατήρησης και φέρουν ίχνη καύσης. Βρέθηκαν σε ορισμένα σημεία του χώρου μαζί με πολλά μικρά τεμάχια σιδήρου. Εκτός από τα σύνολα των Μακεδόνων που παρουσιάζονται εδώ, φαίνεται ότι θα πρέπει να ταυτισθούν κομνηνεία τεταρτηρά αλλά και κοπές του 13ου και 14ου αιώνα (Βενετοκρατία). Χρονολογικά το υλικό του οικοπέδου αυτού, με όση ασφάλεια μπορεί να έχει η εκτίμησή του στην παρούσα κατάσταση, σε σχέση με το οικόπεδο Βενιζέλου είναι αρκετά πιο όψιμο, δεδομένου ότι τα νομίσματα στο δεύτερο φθάνουν μέχρι τους Κομνηνούς. Πρβλ. Χ. Κοιλάκου, Ένας βυζαντινός υδρόμυλος, *Τεχνολογία* 9 (1999) (υπό εκτύπωση).

9. Πρβλ. Α. Bellinger, Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III, 2, Washington, D.C. 1973 (στο εξής: *DOC*).

Εικ. 1: 1. Ρωμανός Α' (από το σύνολο Σ.Ι). 2. Λέων ΣΤ' (από το σύνολο Β.ΥΙ) 3. Ανώνυμη φόλλης Α (από το σύνολο Β.Ι). 4. Ανώνυμη φόλλης Β (από το σύνολο Β.ΙΙ). 5. Ανώνυμη φόλλης Δ (από το σύνολο Σ.ΙΙ).

8. Σ.ΙΙΙ - Θήβα 1997 (τομή ΙΙ, ΟΜ 12)

1. Φόλλης ανώνυμη, D, 1050-1060 (N10) (Εικ. 2, αριθ. 6).
2. Φόλλης Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N11).

9. Β.ΥΙ - Θήβα 1996 (τομή ΥΙΙΙ, ΟΜ 67)

1. Φόλλης Βασιλείου Α', class 3, 870-879, (N89).
2. Φόλλης Λέοντος ΣΤ', class 3, 886-912, (N91) (Εικ. 1, αριθ. 2).
3. Φόλλης ανώνυμη, C (τεμάχιο), 1042-1050 (N92).
4. Φόλλης ανώνυμη, J, 1080-1085 (N90).

10. Β.ΥΙΙ - Θήβα 1996 (τομή ΥΙΙΙ, ΟΜ 65)

1. Φόλλης ανώνυμη, I, 1075-1080 (N87) (Εικ. 2, αριθ. 8).
2. Φόλλης Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N93).
3. Φόλλης ανώνυμη, K, 1085-1092 (N85).

11. Β.ΥΙΙΙ - Θήβα 1995 (τομή ΥΙΙ, ΟΜ 30)

1. Φόλλης ανώνυμη, J, 1080-1085 (N38) (Εικ. 2, αριθ. 9).
2. Φόλλης ανώνυμη, K, 1085-1092 (N37).

12. Σ.ΙΥ - Θήβα 1997 (τομή Ι, Ν 5, πάνω στον τοίχο)

1. Φόλλης Κωνσταντίνου Ι', 1059-1067.

2. Φόλλης ανώνυμη, Η, 1070-1075.

- 3-8. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081.

- 9-12. Φόλλεις ανώνυμες, J, 1080-1085.

15. Φόλλης ανώνυμη φθαρμένη (τελευταίες κατηγορίες).

13. Σ.Υ - Θήβα 1997 (τομή ΙΙΙ, ΟΜ 15, Ν 20)

1. Φόλλης ανώνυμη, D, 1050-1060.

- 2-6. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081.

7. Φόλλης ανώνυμη, K, 1085-1092 (Εικ. 2, αριθ. 10).

14. Β.ΙΧ - Θήβα 1995 (τομή ΙΙΙ, ΟΜ 37)

- 1-3. Φόλλεις ανώνυμες, Β, 1030/35-1042 (N63, N64, N66).

- 4-5. Φόλλεις ανώνυμες, D, 1050-1060 (N68, N72).

6. Φόλλης ανώνυμη, Η, 1070-1075 (N70).

7. Φόλλης ανώνυμη, I, 1075-1080 (N69).

- 8-10. Φόλλεις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, 1078-1081 (N62, N65, N67).

- 11-12. Φόλλεις ανώνυμες, φθαρμένες (N71, N73).

Εικ. 2: 6. Ανώνυμη φόλλις D (από το σύνολο Σ.ΙΙΙ). 7. Ανώνυμη φόλλις Η (από το σύνολο Β.Υ). 8. Ανώνυμη φόλλις Ι (από το σύνολο Β.ΥΙΙ). 9. Ανώνυμη φόλλις J (από το σύνολο Β.ΥΙΙΙ). 10. Ανώνυμη φόλλις Κ (από το σύνολο Σ.Υ).

13. Τεταρτηρό Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, 1092-1118, Hendy¹⁰, 8.7 (N74).

15. Β.Χ - Θήβα 1995 (τομή ΙΙΙ, ΟΜ 12,13 29,70)

1. Φόλλις ανώνυμη, Ι, 1075-1080 (N35).

2. Φόλλις Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη, 1078-1081 (N33).

3-6. Τεταρτηρά Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, 1092-1118, Hendy, 8.10 (N12, N19, N34, N61).

7. Μισό τεταρτηρό Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, Hendy, 18.1-2 (N13).

8-9. Μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, Hendy, 18.3-4 (N14, N15).

10-12. Μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180, Hendy, 18.5-6 (N16, N17, N18).

Α. Τα νομίσματα όλων των συνόλων μαζί με τα μεμονωμένα, τόσο από τα δύο οικόπεδα, Βενιζέλου και Σταμίδη, όσο και από άλλες θέσεις της Θήβας¹¹, υποδηλώνουν ότι η γενικότερη ανάκαμψη που συντελέστηκε στην αυτοκρατορία από την εποχή των Μακεδόνων¹² και εξής συναντάται και στη βιωτική πρωτεύουσα, στην οποία ο αστικός πλέον τρόπος διαβίωσης επέβαλε τη χρήση μονεταριστικών συναλλαγών¹³.

10. Πρβλ. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)*, Washington 1969.

11. Βλ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα Α.Τ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα Π.Κ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα 1993, δ.π. (ύποσημ. 2, 3, 4).

12. Σημειώνεται με την ευκαιρία ότι τα νομισματικά δεδομένα στη Θήβα διαγράφουν την εικόνα που είχε περιγράψει, ήδη το 1955, ο ίδιος ο Πάλλας (Δ.Ι. Πάλλας, *Τά αρχαιολογικά τεκμήρια της καθόδου των βαρβάρων εις τήν Ελλάδα*, 1955, σ. 87-105). Η μελέτη περιλαμβάνεται και στην έκδοση, Δημητρίου Ι. Πάλλα, *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία)*, Αθήνα 1987-1988, Α', σ. 298-316: «...ή κυκλοφορία των νομισμάτων περιορίζεται από τών αρχών του 7ου αϊ. μειωμένη συνεχώς μέχρι του 9ου αιώνα, οτε πλέον πλέον αρχίζει αυτή νά έπεκτείνεται...», ό.π., σ. 88 (299). Νόμισμα των σκοτεινών χρόνων (εκτός από μία χάλκινη κοπή του Κώνσταντος Β΄ από την Αγία Τριάδα) δεν εντοπίστηκε στη Θήβα μέχρι στιγμής, αφού η οικονομία είχε μετατραπεί σε αγροτική κλειστή ανταλλακτική και νομίσματα δεν υπήρχε

λόγος να διακινούνται παρά μόνο για περιορισμένη χρήση. Η ανάκαμψη στη Θήβα εντοπίζεται μέχρι στιγμής με νομίσματα αυτοκρατόρων της εξ Αμορίου δυναστείας (ένα του Μιχαήλ Β΄ και πέντε κοπές του Θεοφίλου), βλ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, Π.Κ.

13. Την ανάκαμψη του βυζαντινού κόσμου των μέσων χρόνων, μετά το «ιστορικό χάσμα», με τον καλύτερο τρόπο – καιρίες παρατηρήσεις για την κοινωνική και οικονομική δομή της Βιοωτίας – ο Πάλλας έχει προσπαθήσει να περιγράψει με την περίπτωση της βιοωτικής Σκριπούς. Βλ. Δ.Ι. Πάλλα, Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της παλααιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σε μεσαιωνική βυζαντινή, *ΕΕΣΤΜ* 6 (1976-1977), σ. 1-70. Για τη σκιαγράφηση της εικόνας της Θήβας, πόλης με ενδιαφέρον που εξήλθε από τους σκοτεινούς χρόνους, βλ. Ν. Oikonomides, *The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, Homo Byzantinus. Papers in Honor of Alexander Kazhdan, DOP* 46 (1992), σ. 253, αλλά και Α. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, σ. 218-219.

Οι νέοι αυτοί μικροί θησαυροί από τη Θήβα, που πρόσφατα ήρθαν στο φως, συσχετίζονται με άλλους ανάλογους από τη Βοιωτία αλλά και από τη γειτονική Χαλκίδα¹⁴: Θησαυρός Τανάγρας 1924 (Λιάτανη, Άγιος Θωμάς)¹⁵, Χαλκίδας 1956¹⁶ και Χαλκίδας 1851¹⁷.

Όλα αυτά τα δεδομένα, συνεκτιμώμενα, πιστοποιούν τη βέβαιη διακίνηση των χάλκινων αυτών νομισμάτων και στη Βοιωτία κατά το 10ο-11ο αιώνα και οδηγούν σε εύλογα συμπεράσματα που διαμορφώνουν την εικόνα μιας δραστήριας κοινότητας, στην περιοχή της οποίας πραγματοποιούνται πλέον εμπορικές συναλλαγές, γιατί δύσκολα βέβαια θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι τα σύνολα αυτά είναι «εισηγμένα» και ότι θα αποτέλεσαν πιθανώς το «πουγγί» διερχομένων, το οποίο παρέπεσε στα βιοιωτικά εδάφη.

Ένα μεγάλο μέρος από τους θησαυρούς αυτούς είναι «μεικτά» σύνολα, φαινόμενο γνωστό από ανάλογους θησαυρούς και από άλλες περιοχές, με την έννοια ότι συνυπάρχουν επώνυμες και ανώνυμες φόλλεις Μακεδόνων και Δουκών, αλλά και φόλλεις με τεταρτηρά Κομνηνών¹⁸. Αριθμητικά σαφώς υπερτερούν οι ανώνυμες, όπως και στα μεμονωμένα άλλωστε κατά κανόνα, αφού είναι δεδομένο ότι αυτές αποτέλεσαν το βασικό νόμισμα σε χαλκό που κυκλοφόρησε τον 11ο αιώνα σε όλη την επικράτεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι, ενδεικτικά, στη γειτονική Αθήνα μια συγκεκριμένη

χρονική στιγμή μαρτυρούνται 1.512 ανώνυμες φόλλεις έναντι 41 επώνυμων κοπών¹⁹.

Επώνυμες φόλλεις ταυτίστηκαν από τους Μακεδόνες – Βασιλείου Α', Λέοντος ΣΤ', Κωνσταντίνου Ζ', Ρωμανού Α' – και από τους Δούκες – Κωνσταντίνου Ι' και Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, η σταθερή και επίμονη κυκλοφορία των νομισμάτων του οποίου απαντάται ευρέως στο νοτιοελλαδικό χώρο.

Το μικρό σύνολο Σ.1 είναι αμιγές με επώνυμες φόλλεις των πρώτων Μακεδόνων και ανήκει σε εποχή πριν από την έναρξη κοπής των ανωνύμων: περιλαμβάνει μία φόλλι του Βασιλείου Α' και τη συμπαγή μικρή ομάδα των τριών κοπών του Ρωμανού Α'.

Οι «ανώνυμες» κοπές²⁰ των διαφόρων κατηγοριών, με κυριαρχούσα τη μορφή του Ιησού Χριστού στη μία όψη²¹, κάλυψαν μακρά περίοδο από την εποχή του Ιωάννη Τζιμισκή (970) έως το 1092, οπότε πραγματοποιήθηκε η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Στο διάστημα αυτό φόλλεις με το όνομα αλλά και την απεικόνιση του αυτοκράτορα κόπηκαν μόνο από τον Κωνσταντίνο Ι' (1059-1067, ιστάμενοι ο Κωνσταντίνος και η Ευδοκία) και τους διαδόχους του. Πρόκειται για εκδόσεις που υπάκουαν στο πνεύμα των ανωνύμων, οι οποίες συνέχιζαν άλλωστε παράλληλα και να παράγονται. Επομένως η όποια εκπροσώπηση στη Θήβα νομισμάτων του Βασιλείου Β' π.χ., που θα είχε άλλωστε

14. Πρόκειται για παλαιούς θησαυρούς που φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο. Οι πληροφορίες αντλούνται από το Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας (Α.Ν.Κ.-Ν.Μ.), που τηρείται στο Μουσείο τις τελευταίες δεκαετίες με συντάκτες τους Μ. Οικονομίδου, Γ. Τουράτσογλου, Η. Τσούρτη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Β. Πέννα. Η ταύτιση συγκεκριμένα των συνόλων αυτών οφείλεται στη συνάδελφο Β. Πέννα.

15. Θησαυρός Τανάγρας 1924: Περιλαμβάνει 25 φόλλεις ανώνυμες της κατηγορίας D (1050-1060). Για παλαιότερες αναφορές βλ. *BCH XLVIII* (1924), σ. 451· *Revue Numismatique* 29 (1926), σ. 107· S. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards, Numismatic Notes and Monographs* 67 (1935), σ. 86.

16. Θησαυρός Χαλκίδας 1956. Περιλαμβάνει 53 φόλλεις. Ανώνυμες: Α, Β, C, D, E, I, Κ. Επώνυμες: Ρωμανός Α', Κωνσταντίνος Ζ', Κωνσταντίνος Ι', Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης. Στο ίδιο σύνολο είχε ενταχθεί και μία φόλλις Ιουστινιανού Α'. Στο Α.Ν.Κ. δηλώνεται ότι προέρχεται από «την ιδιωτική συλλογή Μαρκήτη Παρά Θρεψιάδη».

17. Θησαυρός Χαλκίδας 1851. Περιλαμβάνει ένδεκα χρυσές κοπές του Κωνσταντίνου Ι' και μία του Μανουήλ Α' Κομνηνού. Στο Νομισματικό Μουσείο φυλάσσεται ένα τεμάχιο του Κωνσταντίνου Ι' και το μοναδικό του Μανουήλ. Στο Α.Ν.Κ. αναφέρεται με την ένδειξη ανεύρεσης «στην αυλή του δεσποτηρίου». Βιβλίο εισαγωγής Ν.Μ. «Κατάλογος Β' τών από συστάσεως του Μουσείου

μέχρι τό 1861 εισαχθέντων».

18. Για ανάλογους θησαυρούς από την Πελοπόννησο βλ. Β. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, 5, Αθήνα 1996, σ. 195-264 (στο εξής: Πέννα, Μνήμη Price) και για ανάλογους με φόλλεις και τεταρτηρά από την επικράτεια βλ. Ιω. Τουράτσογλου, Η. Τσούρτη-Κούλη, Μ. Κρίκου-Γαλάνη, Ο θησαυρός Κομοτηνής 1979 (:). Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ' αι. μ.Χ. *Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Βυζαντινή Θράκη, Κομοτηνή, Μάιος 1987, ByzForsch XIV* (1989), σ. 367-428 (στο εξής: Τουράτσογλου - Τσούρτη - Γαλάνη, Κομοτηνή).

19. M. Thompson, *The Athenian Agora, II: Coins*, Princeton, 1954, σ. 5.

20. Η «Rex Regnantium» κοπές, όπως τις αποκαλεί ο Metcalf εξαιτίας της επιγραφής: *Ἰησοῦς Χριστὸς Βασιλεὺς Βασιλέων*.

21. Εισαγωγικά, προγενέστερες θεωρίες, ανάπτυξη του προβληματισμού, με σχετική βιβλιογραφία, βλ. Bellinger - Grierson, *ο.π.* (υποσημ. 9): επίσης C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1970, σ. 584-587 και 596· για τον ίδιο λόγο D.M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe (820-1369)*, III: *The Ascendancy of Byzantium, 969-1025*, σ. 50 κ.ε. και IV: *Movements towards Political Autonomy. The Years 1025-1092*, Λονδίνο 1979, σ. 63 κ.ε. (στο εξής: Metcalf, *South-Eastern*).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ ΚΑΙ ΧΑΛΚΙΔΑ. ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

	Βασ.	Λέων	Κων.	Ρωμ.	A	B	C	D	E	Κων. Γ	H	I	Βοταν.	J	K	Αλέξ.	Μαν.
	867-886	886-912	913-959	920-944	976-1035	1035-1042	1042-1050	1050-1060	1060	1059-1067	1070-1075	1075-1080	1078-1081	1080-1085	1085-1092	1092-1118	1143-1180
Σ.Ι	•			•													
B.Ι					•												
B.ΙΙ					•	•											
Ταν.								•									
Σ.ΙΙ							•	•		•							
(Χαλκ.)										•							•
B.ΙΙΙ											•	•					
B.ΙV			•		•							•	•				
B.V					•						•		•				
Σ.ΙΙΙ								•					•				
B.VI	•	•					•							•			
B.VII												•	•			•	
B.VIII														•	•		
Σ.ΙV										•	•		•	•	•		
Σ.V								•					•	•	•		
(Χαλκ.)				•	•	•	•	•	•	•		•	•		•		
B.IX						•		•			•	•	•			•	
B.X												•	•			•	•
(Χαλκ.)										•							•

και λόγο αναζήτησης²² αλλά και των διαδόχων του, μέχρι τον Κωνσταντίνο Ι – σε χάλκινο νόμισμα – θα εκφρασθεί αποκλειστικά με ανώνυμες εκδόσεις των διαφόρων κατηγοριών.

Η επικοπή είναι ένα χαρακτηριστικό και σύνθηρες φαινόμενο των φύλλων του 11ου αιώνα, γνώρισμα που παρέχει τη δυνατότητα, ανάμεσα σε άλλα, και της ταξινόμησης και ιεράρχησης των διαφόρων κατηγοριών των ανωνύμων τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με τις επώνυμες κοπές.

Τα μικρά αυτά σύνολα από τη Θήβα ως προς τη σύνθεσή τους είναι δυνατόν να αποτυπώσουν μια εικόνα για τους ρυθμούς απόσυρσης των προηγούμενων τύπων, κάθε φορά που εγκαινιάζονταν νέοι, αλλά και για τη χρονική «παραμονή» ή «αντοχή» με άλλα λόγια των διαφόρων τύπων στην κυκλοφορία.

Στη σύνθεση γενικά των θησαυρών αυτών διακρίνεται μια «κινητικότητα» με την έννοια ότι η νομισματική κυ-

κλοφορία στην περιοχή διαρκώς εμπλουτιζόταν με νέες εκδόσεις που έφθαναν στην αγορά και στη συγκεκριμένη περίπτωση στη ζωντανή αγορά της Θήβας των μέσων χρόνων, στην οποία οι επίσης δραστήριοι έμποροι της Δύσης είχαν ευκολότερη πρόσβαση από τους θαλάσσιους δρόμους²³, από τον Κορινθιακό κόλπο ή και τη Χαλκίδα. Άλλωστε, και χερσαίο εμπορικό δίκτυο Θήβα-Θεσσαλονίκη, η λεγόμενη «δημοσία οδός»²⁴ μέσω Θεσσαλίας λειτούργησε, σύμφωνα με αρχαιακές πηγές, ενθαρρύνοντας και υποστηρίζοντας και το εσωτερικό εμπόριο μεταξύ των αστικών κέντρων²⁵.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η χρονική διάρκεια της συγκρότησης των συνόλων είναι βραχεία, περιοριζόμενη σε λίγες δεκαετίες μέσα στον 11ο αιώνα²⁶. Το μικρό σύνολο B.VI ίσως αποτελείται από δύο υπο-ομάδες: φύλλεις Βασιλείου-Λέοντος και ανώνυμες C και J. Ο θησαυρός B.I έχει μία ιδιαιτερότητα: είναι ένα ομοιογενές σύνολο²⁷ από επτά φύλλεις μιας μόνο κατηγορίας, της

22. Βλ. παρακάτω, σ. 281.

23. Metcalf, *South-Eastern*, σ. 51.

24. Α. Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974.

25. Μ. Γερολυμάτου, *Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τον 12ο αι., Σύμμεικτα* 11 (1987), σ. 102-105.

26. Ο θησαυρός Χαλκίδα 1956 (βλ. παραπάνω, υποσημ. 16, και Πίνακα Ι), με μεγαλύτερο αριθμό κοπών, περιλαμβάνει μια ευρεία

σειρά εκδόσεων – επώνυμων και ανώνυμων – από τους πρώτους Μακεδόνες, καταλήγοντας σε ανώνυμες K.

27. Ανάλογοι θησαυροί με ανώνυμες φύλλεις αποκλειστικά μιας κατηγορίας μνημονεύονται από τον Metcalf (*South-Eastern*, σ. 73). Συγκεκριμένα της κατηγορίας C, από Αθήνα 1933 (βλ. υποσημ. 5), της D, από Αθήνα 1959 (βλ. υποσημ. 6), της F αλλά και της G, από άλλες πόλεις της Πελοποννήσου (βλ. υποσημ. 8).

Α· θα πρέπει δε να συγκροτήθηκε μέσα στις τρεις πρώτες δεκαετίες από την έναρξη κοπής της Α, έστω και αν αυτή είχε μακρά διάρκεια κοπής, έως το 1030-1035 (βλ. παρακάτω για απόκρουση).

Για να περιορισθεί κανείς στους θησαυρούς της περιοχής²⁸ καταδεικνύοντας τη διαρκή ανανέωση της αγοράς με νέο νόμισμα, αναφέρεται ότι ο θησαυρός Β.Ι., ως προς το είδος της σύνθεσης, παρουσιάζει αναλογίες με το θησαυρό Τανάγρα 1924, γιατί αναφέρεται και αυτός σε μία συμπαγή ομάδα 25 φύλλων και συγκεκριμένα της κατηγορίας D· θα πρέπει δε να συγκροτήθηκε στο μικρό διάστημα των δέκα χρόνων που διήρκεσε η κοπή (1050-1060). Σχετική αναλογία υπάρχει και στο θησαυρό Χαλκίδα 1851, όπου η ομοιογενής ομάδα των ένδεκα χρυσών αυτή τη φορά νομισμάτων, θα συγκροτήθηκε μέσα στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ι' ((1059-1067). Το σύνολο αυτό θα παρέμεινε ανενεργό έως ότου, έναν αιώνα περίπου αργότερα, προστέθηκε ένα χρυσό νόμισμα του Μανουήλ Α' Κομνηνού, και αυτό αν δεχθούμε ότι το τελευταίο αυτό νόμισμα ανήκει πράγματι στο θησαυρό. Υπέρ αυτής της αποδοχής συνηγορεί το γεγονός ότι ο θησαυρός αφορά σε σύνολο αποθησαυρισμού, που περιλαμβάνει ακριβώς κοπές από πολύτιμο μέταλλο υψηλής ανταλλακτικής αξίας.

Από τις ανώνυμες φύλλεις αντιπροσωπεύονται οι περισσότερες κατηγορίες εκτός των Ε, F και G (αλλά και των L, M, N που είναι άλλωστε εξαιρετικά σπάνιες). Κοπή κατηγορίας Ε περιλαμβάνει και ο θησαυρός Χαλκίδα 1956²⁹, ενώ από τη Θήβα, Αγία Τριάδα³⁰, ταυτίστηκε και G. Ωστόσο, εφόσον οι Ε και F αποδίδονται στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ι' (1050-1060), το χρονικό αυτό διάστημα φαίνεται να καλύπτεται από τις επώνυμες του ίδιου αυτοκράτορα, που ταυτίζονται σποραδικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΝΩΝΥΜΩΝ ΦΟΛΛΕΩΝ

		τεμ.			τεμ.
A2	976-1030/35	15	G	-	-
B	1030/35-1042	4	H	1070-1075	4
C	1042-1050	2	I	1075-1080	5
D	1050-1060	6	J	1080-1085	6
E	-	-	K	1085-1092	5
F	-	-			

28. Ανώνυμες φύλλεις διαφόρων κατηγοριών, μεμονωμένες όμως, από την Άμφισσα μνημονεύονται στο Δρ. Κραβαρτόγιαννος, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων (491-1203 μ.Χ.) μεμονωμένων ευρημάτων Αμφίσσης, *Τετράμηνα* 2 (1974), σ. 10-18.

29. Βλ. υποσημ. 16.

Είναι αξιοσημείωτη – και αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό και από τον Πίνακα Ι – η τάση ικανοποιητικής εκπροσώπησης των τελευταίων κατηγοριών και αναλογικά η σχετικά περιορισμένη παρουσία της Α, αν λάβουμε υπόψη τη μακρά διάρκεια κοπής της (970-1030/35), σε αντίθεση με τα σύντομα χρονικά διαστήματα κοπής των άλλων, κοπή που πραγματοποιούνταν σε χρόνους δύσκολους για την αυτοκρατορία, με ασθενείς, εξίσου βραχείας διάρκειας βασιλείες.

Γεγονός πάντως είναι ότι θεωρητικά η δυνατότητα απώλειας νομισμάτων των τελευταίων κατηγοριών είναι μεγαλύτερη, με την έννοια ότι αυτές είχαν και μικρότερο μέγεθος και – μετά το 1075 – είχαν και μικρότερη ανταλλακτική αξία³¹.

Από τα δεκαπέντε νομίσματα της Α, τα μισά, δηλαδή η ομάδα των επτά τεμαχίων του συνόλου Β.Ι, ανήκουν στο 10ο αιώνα, ενώ τα υπόλοιπα αναφέρονται σε στρώματα του 11ου αιώνα, και φαίνεται ότι θα πρέπει ή να «επέζησαν» της βουλγαρικής επιδρομής του 996 ή να εκδόθηκαν μετά από αυτή, οπότε και πάλι η παρουσία της κατηγορίας αυτής για διάστημα σαράντα περίπου ετών είναι ισχνή.

Οι εκδόσεις της κατηγορίας Α αναμένονταν περισσότερες και για άλλους λόγους. Εκτός του ότι έχει προταθεί ότι ορισμένοι τύποι-ποικιλίες της Α εκδίδονταν στη νότια Ελλάδα (βλ. παρακάτω), η επίσκεψη του Βασιλείου Β' στην Αθήνα το 1019 αναμενόταν να συνοδεύεται από αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας και στην ευρύτερη περιφέρεια (αναφέρεται άλλωστε παράλληλο φαινόμενο με τον Κώνσταντα Β' και τη διαχείμασή του στην Αθήνα το 662-663³², γεγονός που αύξησε την κυκλοφορία των εκδόσεών του στην περιοχή σημαντικά). Ωστόσο, ούτε χρυσή κοπή του Βασιλείου βρέθηκε στην Θήβα, αν και αυτές είχαν κοπεί σε μεγάλες ποσότητες.

Από τις ανώνυμες Α, που στάθηκε δυνατόν λόγω φθοράς να διευκρινισθούν ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες (διακοσμητικά μοτίβα πάνω και κάτω από την επιγραφή της οπίσθιας όψης, φωτοστέφανος, ευαγγέλιο) προκειμένου να χαρακτηριστεί η ποικιλία τους – variation³³, διαπιστώθηκε ότι οι περισσότερες (εκτός από δύο, 24α ή 39-40 και 29 ή 41) ανήκουν στις ποικιλίες, τις λεγόμενες της «κεντρικής Ελλάδος», επειδή

30. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, Α.Τ., σ. 118, σημ. 23.

31. Metcalf, *South-Eastern*, σ. 72.

32. Βλ. και ό.π., σ. 115, σημ. 10.

33. Βλ. *DOC* III, 2, σ. 645. Έχουν εντοπισθεί πάνω από πενήντα ποικιλίες.

ακριβώς εντοπίστηκαν σε αφθονία στην Αθήνα και την Κόρινθο. Σε αυτό το γεγονός στηρίχθηκε η πρόταση της απόδοσης της κοπής τους σε «επαρχιακό ελλαδικό νομισματοκοπείο» στην κεντρική και νότια Ελλάδα, πιθανότατα στην Κόρινθο³⁴. Νεότεροι μελετητές, ωστόσο, απομακρύνονται από την τοποθέτηση αυτή³⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ. ΠΟΙΚΙΛΙΕΣ (VARIATIONS) ΑΝΩΝΥΜΩΝ ΦΟΛΛΕΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ Α, ΑΝΩΝΥΜΗΣ

	τεμ.		τεμ.
var. 2	3	var. 9	1
var. 4	3	var. 29 ή 41	1
var. 5	2	var. 24α ή 39-40	1
var. 8	2		

Ο προβληματισμός όμως είναι γενικότερος. Το θέμα της απόδοσης ορισμένων νομισματικών σειρών των μέσων χρόνων – από τη δυναστεία ήδη του Αμορίου³⁶, μέχρι και κοπές των Κομνηνών³⁷, αλλά και «λατινικές απομιμήσεις»³⁸ – σε νομισματοκοπεία του νοτιοελλαδικού χώρου και συγκεκριμένα στην Κόρινθο, την Αθήνα ή και την ίδια τη Θήβα, η οποία και ενδιαφέρει περισσότερο την παρούσα μελέτη, είναι ελκυστικό και υπαρκτό. Στηρίχθηκε δε, κατά μεγάλο μέρος, στα δεδομένα των συστηματικών ανασκαφών στην Αθήνα και την Κόρινθο που έχουν δημοσιευθεί.

Η συγκριτική ωστόσο μελέτη της γεωγραφικής κατανομής των νομισμάτων ή, με άλλα λόγια, το γεγονός ότι οι διάφοροι νομισματικοί τύποι που επικωριάζουν στη νότια Ελλάδα βρίσκονται και αλλού είναι από τους λόγους που οδηγούν τη σύγχρονη νομισματική έρευνα να τείνει να απομακρυνθεί από την ιδέα της ύπαρξης νομισματοκοπειών στο νοτιοελλαδικό χώρο, αποδίδοντας πολλές από τις εκδόσεις αυτές στο μητροπολιτικό.

Είναι πάντως αξιοσημείωτη η επιμονή και η συχνότητα ανεύρεσης, και επομένως και κυκλοφορίας, στη νότια Ελλάδα αυτών των τύπων που είχαν αποδοθεί σε «ελλαδικά νομισματοκοπεία» και η συγκριτική υπεροχή τους σε σχέση με τους τύπους άλλων νομισματοκοπειών (Κωνσταντινουπόλεως ή και Θεσσαλονίκης, σε διάφορες χρονικές περιόδους).

Β. Οι θησαυροί Β.ΙΧ και Β.Χ, είναι «μεικτά» σύνολα, αποτελούμενα από φύλλεις του 11ου αιώνα, δηλαδή προμεταρρυθμιστικές κοπές, αλλά και από τεταρτηρά – χάλκινα ευέλικτα νομίσματα – προϊόντα της νομισματικής μεταρρύθμισης που πραγματοποίησε στα 1092 ο ιδρυτής της δυναστείας των Κομνηνών³⁹. Το είδος αυτής της σύνθεσης είναι γνωστό από ανάλογους θησαυρούς και άλλων περιοχών⁴⁰.

Οι δύο αυτοί θησαυροί, που περιλαμβάνουν και τεταρτηρά, παρουσιάζουν ένα χρονολογικό εύρος πολλών δεκαετιών, κατά τη διάρκεια των οποίων το σύνολο εμπλουτιζόταν με νέες κοπές. Έτσι ο θησαυρός Β.ΙΧ αρχίζει από ανώνυμη Β, «διατρέχει» όλο τον 11ο αιώνα, για να κλείσει στα χρόνια του Αλεξίου Α', ενώ ο Β.Χ, αρχίζει από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα και φθάνει έως τα χρόνια του Μανουήλ Α', όπως μαρτυρεί η μικρή συμπαγής ομάδα των έξι κοπών του Μανουήλ μέσα στο σύνολο.

Η μαρτυρία γενικά των πολλών τεταρτηρών που έρχονται στο φως στα διάφορα οικόπεδα και θέσεις της Θήβας, μαζί με τη μαρτυρία των θησαυρών Θεσπιάς 1966⁴¹ και Θήβα 1992, οικόπεδο Κατσέλη⁴², παρέχει σαφές το στίγμα της ευρείας κυκλοφορίας των κομνηνικών αυτών κοπών στη Βοιωτία του 12ου αιώνα, η οποία, κατά ένα μεγάλο μέρος, ώφειλε την οικονομική της ευρωστία στην επεξεργασία του μεταξιού⁴³.

Έχει γίνει πολύς λόγος για το «αβέβαιο ελλαδικό νομι-

34. D.M. Metcalf, Interpretation of the Byzantine 'Rex Regnantium' Folles of A.C. 970-1030, *Numismatic Chronicle* X (1970), σ. 199-219. Θέση που επανέλαβε και στο *South-Eastern*, σ. 51, 52, 60.

35. Πέννα, Μνήμη Price, σ. 209.

36. D.M. Metcalf, The New Bronze Coinage of Theophilus and the Growth of the Balkan Themes, *ANSMN* 10 (1962), σ. 94-96 και Πέννα, Μνήμη Price, σ. 204.

37. Hendy, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 128-129 και Morrisson, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 721. Βλ. και J. MacIsaac, Corinth: Coins 1925-1926. The Theater District and the Roman Villa, *Hesperia* 56 (1987), σ. 155.

38. Hendy, ό.π., σ. 128-129 και Μ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη, Τρεις θησαυροί του 13ου αιώνα του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο. Βυζαντινά* 13 (1985), σ. 994, 997.

39. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 513 κ.ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ιδιαίτερος βλ. C. Morrisson, La Logarique: Reforme monetaire et

reforme fiscale sous Alexios Ier Comnene, *TM* 7 (1979), σ. 419-464.

40. Για να αναφερθεί κανείς σε γειτονική περιοχή ή στη Στερεά Ελλάδα γενικότερα, βλ. Τουράτσουλου - Τσούρη - Γαλάνη, Κομοτηνή, σ. 402, αριθ. 54, θησαυρός Καστρίου Αττικής 1952 και θησαυρός Δροσάτου Ευπαλίου Δωρίδος 1960, ό.π., σ. 397, αριθ. 33.

41. Βλ. Μ. Οικονομίδου, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 10, με 174 τεταρτηρά, και για το ίδιο βλ. Τουράτσουλου - Τσούρη - Γαλάνη, Κομοτηνή, σ. 399, αριθ. 43.

42. Θησαυρός Θήβας 1992, οικόπεδο Κατσέλη, με 152 τεταρτηρά Μανουήλ Α' Κομνηνού, βλ. Μ. Γαλάνη-Κρίκου, *Κατάλογος έκθεσης χριστιανικής Βοιωτίας και Φωκίδας. Ανασκαφικές μαρτυρίες, Απρίλιος-Οκτώβριος 1993, Παλαιό Πανεπιστήμιο* (υπό εκτύπωση).

43. Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Η βυζαντινή Θήβα, 996/7-1204 μ.Χ., *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), σ. 33-52 και για σχετική βιβλιογραφία, Γερολυμάτου, ό.π. (υποσημ. 25): επίσης R.S. Lopez, Silk Industry in the Byzantine Empire, *Speculum* 20 (1945), σ. 1-42. Βλ. και

ΠΙΝΑΚΑΣ IV. ΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ

Σ.Ι	931-944, Ρωμ. Α
B.Ι	976-996, Α
B.ΙΙ	1030/35-1042, Β
(Τανάγρα)	1050-1060, D
Σ.ΙΙ	1059-1067, Κωνστ. Γ
(Χαλκίδα 1851)	1059-1067, Κωνστ. Γ
B.ΙΙΙ	1075-1080, Ι
B.ΙV	1078-1081, Βοτανειάτης
B.V	1078-1081, Βοτανειάτης
Σ.ΙΙΙ	1078-1081, Βοτανειάτης
B.VI	1080-1085, J
B.VII	1085-1092, K
B.VIII	1085-1092, K
Σ.ΙV	1085-1092, K
Σ.V	1085-1092, K
(Χαλκίδα 1956)	1085-1092, K
B.IX	1092-1118, Αλέξιος Α΄
B.X	1143-1180, Μανουήλ Α΄
(Χαλκίδα 1851)	1143-1180, Μανουήλ Α΄

σματοκοπέιο», στο οποίο αποδίδεται ένας μεγάλος αριθμός από τεταρτηρά «μειωμένου βάρους» (μισά τεταρτηρά) του Μανουήλ Α΄, ενώ έδρα του έχει προταθεί, μεταξύ των άλλων, και η ίδια η Θήβα⁴⁴. Τα τεταρτηρά του Μανουήλ από το θησαυρό Β.Χ αναφέρονται όλα σε αυτό το νομισματοκοπέιο. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μισών τεταρτηρών των Κομνηνών που ανασκάπτονται στη Θήβα είναι κοπές του Μανουήλ αυτού του ίδιου νομισματοκοπέιου, μεταξύ δε των τεσσάρων εικονογραφικών τύπων υπερτερεί ο τύπος με το μονογράφημα⁴⁵ του Μανουήλ και ακολουθεί ο τύπος με τα δύο πορτραίτα, του αυτοκράτορα και του αγίου Γεωργίου⁴⁶.

Ενδιαφέρον είναι ότι γενικά στη Θήβα η εικοσιπενταετής βασιλεία του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού (1118-1143), που παρεμβάλλεται μάλιστα ανάμεσα σε αυτή των Αλεξίου και Μανουήλ, παραμένει ισχνή, ενώ ως προς την ανεύρεση τεταρτηρών, αυτή του Αλεξίου Α΄ δίνει μια μικρή μεν αλλά σταθερή παρουσία.

Αναφορικά με την απόκρυψη των νομισμάτων τα παραπάνω σύνολα χωρίζονται σε τρεις ομάδες.

Τελευταία νομίσματα στο Σ.Ι με επώνυμες κοπές είναι τα τρία κυκλοφορημένα νομίσματα του Ρωμανού Α΄, το δε σύνολο Β.Ι αποτελείται αποκλειστικά από τη μικρή συμπαγή ομάδα των επτά ανωνύμων της Α. Επειδή δε τα νομίσματα βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής, η κατάχωση ή η απώλεια των συνόλων αυτών σχετίζεται με τον πανικό που θα κατέλαβε τους κατοίκους εξαιτίας της βουλγαρικής επιδρομής του Σαμουήλ στη Θήβα το 996 μ.Χ.

Η στρωματογραφία ειδικά στο οικόπεδο Βενιζέλου, σύμφωνα με την ανασκαφεία, παρέχει μία σαφή εικόνα των φάσεων χρήσης του χώρου και των εποχών. Πάνω στο στρώμα καταστροφής των βουλγαρικών επιδρομών οι χώροι επαναχρησιμοποιήθηκαν, πιθανότατα αυτή τη φορά ως κατοικία. Η επόμενη χρονολογικά ομάδα θησαυρών, που είναι και η μεγαλύτερη σε αριθμό, αναφέρεται στον 11ο αιώνα. Τα τελευταία νομίσματα των περισσότερων συνόλων τοποθετούνται ανάμεσα στο τρίτο και στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, όπως φαίνεται και στους Πίνακες Ι και IV.

Έτσι, μετά τον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα, ένας θησαυρός

J. Ferluga, Tebe bizantina quale centro economico nell X secolo, *Rivista di bizantinistica* 1/4 (1992) (ανατύπωση: J. Ferluga, Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, Amsterdam 1992, σ. 605-615).

44. Hendy, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 437 και 515. Βλ. και MacIsaak, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 145-147 και 155.

45. Hendy, *Coinage*, πίν. 18.1-2.

46. Ό.π., πίν. 18.3-4.

έχει τελευταίο νόμισμα ανώνυμη Ι, άλλοι τρεις, κοπές του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη, ένας ακόμη ανώνυμη J και άλλοι πέντε, μαζί με το θησαυρό Χαλκίδα 1956, έχουν τελευταία νομίσματα ανώνυμες φόλλεις Κ, που φθάνουν πλέον μέχρι την εποχή της νομισματικής μεταρρύθμισης του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, το 1092. Η νομισματική μεταρρύθμιση ήταν πιθανώς και η αιτία του τέλους της συγκρότησης των μικρών αυτών συνόλων, εφόσον ολόκληρη η αυτοκρατορία βρισκόταν πλέον ενώπιον μιας νέας μονεταριστικής και γενικότερα οικονομικής πολιτικής. Εξάλλου, πάνω σε νέο δάπεδο, που αφορά σε νέα φάση ζωής, βρέθηκαν τα δύο σύνολα Β.ΙΧ και Β.Χ που έχουν και κομνήνειες εκδόσεις. Η απόκρυψη μάλιστα του μικρού συνόλου Β.Χ με τελευταίες κοπές τεταρτηρά του Μανουήλ, όπως και των άλλων συναφών – Θήβα 1992, Κατοέλη και Θεοπιές 1966 – οφείλεται στην επιδρομή των Νορμανδών του Ρογήρου Β΄ το 1147, εισβολή η οποία δεν ανέκοψε την ακμή της βοιωτικής κοινωνίας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ο οποίος περιηγήθηκε την πόλη το 1160 μ.Χ. Τέλος, ένα από τα θέματα που απασχολούν την έρευνα στη Θήβα και στο οποίο η νομισματική καλείται να δώ-

σει τη δική της συνδρομή είναι η δυνατότητα οριοθέτησης του οικιστικού ιστού της πόλης και της χρήσης γης διαχρονικά. Με τη συγκριτική εξέταση του νομισματικού υλικού από τη Θήβα θα μπορούσε να καταθέσει κανείς μέχρι αυτή την ώρα ότι, στο πλαίσιο ανασυγκρότησης του αστικού βίου, τουλάχιστον από την εποχή των ύστερων Μακεδόνων και κυρίως αργότερα, οι κάτοικοι εξήλθαν από τα όρια της Καδμείας στην περιβάλλουσα ζώνη για εργασία ή και για κατοικία, ενώ δεν εγκατέλειψαν βέβαια την ακρόπολη. Όπως έχει ήδη λεχθεί, στα οικόπεδα Βενιζέλου, Σταμίδη αλλά και στην Αγία Τριάδα (επεξεργασία και κυρίως βαφή υφασμάτων)⁴⁷, θέσεις και οι τρεις περιφερικά έξω από την Καδμεία, λειτουργούσαν εργαστήρια ήδη από τα χρόνια των Μακεδόνων.

Στο πλαίσιο αυτής της πρότασης δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι νομίσματα παλαιοχριστιανικής εποχής⁴⁸, καθώς και κοπές του Μιχαήλ Β΄ (821-829) και του Θεοφίλου (829-842)⁴⁹, που είναι και τα πρώτα νομίσματα που ήρθαν στο φως μετά τη «σιωπή» των σκοτεινών χρόνων, βρέθηκαν, για την ώρα, μόνο μέσα στην Καδμεία.

Νομισματικό Μουσείο

Mina Galani-Krikou

NUMISMATIC TREASURES FROM MEDIEVAL THEBES

Small group of coins from the periods of the Macedonian dynasty, the Doukas emperors and the Comneni recently came to light in excavations being carried out in Thebes by the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities. The finds were made on the sites of two building plots in the central Kadmian district of the town, which appear to have functioned as workshop areas.

The fact that coins of this kind – and in the form of small

stashes – were in circulation at this time in Thebes, considered in conjunction with finds in other locations, allows us to surmise that here, too, in Thebes the general recovery in the fortunes of the Byzantine empire from the period of the Macedonian emperors was felt. This and other numismatic finds in the area is enabling archaeologists to proceed to an estimation of the use of coinage in Thebes over time.

47. Χ. Κοιλάκου, Βυζαντινά εργαστήρια (βαφής;) στη Θήβα. *Τεχνολογία* 4 (1991), σ. 23-24. Η ίδια, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, σ. 27-28 και *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 117-118.

48. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα Π.Κ., σ. 145-149.

49. Ό.π., σ. 153-155.